УДК 811.112

Щербина С. М.,
кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської філології
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
Гоца Н. М.,
кандидат філологічних наук, асистент кафедри теорії та практики перекладу
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

ОНТОЛОГІЧНА СУТНІСТЬ БІНАРНИХ КОНЦЕПТІВ ТА ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ЇХ ВИВЧЕННЯ У СУЧАСНІЙ ЛІНГВОКОНЦЕПТОЛОГІЇ

Анотація. Статтю присвячено вивченню одного із актуальних питань сучасної лінгвоконцептології – онтологічної сутності бінарних концептів. Виділяються характерні риси бінарних концептів та окреслюються основні підходи до їх дослідження у сучасній лінгвістиці. Дослідження проводиться з урахуванням дисертаційних праць останніх років, які дозволяють простежити методологічну орієнтацію концептуальних розвідок, об'єктом яких стають бінарні концепти.

Ключові слова: концепт, бінарність, бінарна опозиція, бінарний концепт.

Постановка проблеми. Досить актуальною у зрізі сучасних антропоцентрично зорієнтованих досліджень є думка про те, що універсальним засобом пізнання людиною навколишнього світу є мислення в бінарних категоріях, онтологічною сутністю яких є протилежність як суттєва ознака ментального відображення світу загалом та кожного фрагмента дійсності зокрема. Необхідність всебічного аналізу відношень, за яких об'єкт набуває значення й актуальності лише завдяки існуванню іншого, протиставленого йому об'єкта, підштовхнуло дослідників до вивчення бінарних концептів. Вибір об'єктом дослідження цих ментальних сутностей надав дослідникам можливість не лише розкрити зафіксовані у свідомості людини стереотипні уявлення про навколишню дійсність, але й виявити специфіку цих складних ментальних утворень, які сформувалися у свідомості носіїв певної мови, з одного боку, як онтологічно протилежні, а з іншого – як змістовно взаємопов'язані сутності.

Як свідчить аналіз дисертаційних досліджень, кількість праць, присвячених дослідженню бінарних концептів постійно зростає. Так, у лінгвістичній літературі вже міститься досвід опису таких ключових для будь-якої лінгвокультури бінарних концептів, як: GLORY і DISGRACE (К.В. Русина), GOOD і EVIL (О.А. Миронова), SUCCESS і FAILURE/ УСПІХ і НЕВДАЧА (В.Г. Калініченко, С.М. Щербина), ЖИТТЯ і СМЕРТЬ (Є.В. Грабарова), ДОБРО і ЗЛО (О.П. Лисицька), СВІЙ і ЧУЖИЙ (В.В. Жайворонок, С.Л. Сахно, О.П. Дубчак), ПРЕКРАСНЕ і ПОТВОРНЕ (Т.С. Семегін), ПРАЦЯ і НЕРОБСТВО (І.М. Мірошниченко), СЧАСТЬЕ И НЕСЧАСТЬЕ (І.Б. Русакова), СВЕТ И ТЬМА (О.В. Любезная, Т.М. Григорьева), ПОБЕДА И ПОРАЖЕНИЕ (Т.Г. Смотрова), ЛЮБОВЬ И НЕНАВИСТЬ (Е.Ю. Балашова, В.Е. Муратова), МУДРОСТЬ И ГЛУПОСТЬ (Н.Р. Гафиатуллина), ДРУГ И ВРАГ (Н.А. Погребная) та ін.

Однак, незважаючи на значні напрацювання сучасних когнітологів щодо вивчення бінарних концептів, існує ще ціла низка концептуально-релевантних питань, які потребують нагального вивчення. Зокрема, досить дискусійним на сьогодні залишається питання коректного термінологічного іменування бінарних опозицій концептів. Також існує необхідність розкриття онтологічної сутності бінарних концептів та випрацювання ефективної методики аналізу цих ментальних утворень, що свідчить про актуальність даної розвідки.

Метою нашого дослідження є визначення онтологічної сутності бінарних концептів та окреслення основних підходів до їх вивчення у сучасній лінгвоконцептології. Поставлена мета передбачає виконання таких завдань: визначити сутність понять «бінарність» та «бінарна опозиція» у сучасній лінгвістиці; дати визначення поняттю «бінарний концепт» та описати його характерні риси; окреслити основні підходи до вивчення бінарних концептів у сучасній лінгвістиці.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, специфічна система бачення світу в бінарних категоріях існувала ще за часів архаїчної організації суспільств, які в ході проведення ритуалів сформували дуалістичне бачення навколишньої дійсності. Опис дуалістичної організації світу ліг в основу міфів багатьох народів, сюжет яких зазвичай базувався на протиставленні двох категорій (братів близнюків, стихійних сил, частин світу).

Згідно із сформованою на основі міфологізації повсякдення логіко-філософською теорію бінаризму, структура бінарних опозицій є однією з найголовніших категорій людського мислення. Адже у процесі пізнавальної діяльності індивід постійно вдається до уявних порівнянь предметів, процесів і дій навколишньої дійсності, виокремлюючи серед них протилежне. Як відзначає В.А. Маслова, «питання про бінарні опозиції – це питання про універсальні властивості самої дійсності, й універсальні закономірності її відображення в людській свідомості [12, с. 47]. Універсальність людського мислення увиразнює також всебічний аналіз відношень між об'єктами, за якого один об'єкт набуває значення й актуальності лише завдяки наявності іншого протилежного йому об'єкта [13, с. 72]. Як зазначає Ю.М. Малинович, бінарні опозиції відображають дуальну природу сприйняття світу, яка полягає в єдності протилежностей, що переходять одна в одну [10, с. 62].

Введенню в лінгвістичний обіг терміну бінарна опозиція ми завдячуємо науковим розробкам Ф. де Соссюра, Р.

Якобсона і М. Трубецького. Після побудови фонологічної системи мови, описаної на основі диференційних ознак, бінарний принцип почав використовуватися у різних галузях гуманітарних досліджень, у тому числі й когнітивній лінгвістиці. Як зазначається у праці Т.В. Цив'ян, спосіб опису мовної картини світу, реалізований у бінарних опозиціях, є визначальний своєю простотою, кмітливістю і враховує всю комплексність, узагальненість і строкатість цього феномена [17, с. 5].

Поряд із терміном «бінарна опозиція» у термінологічний апарат когнітивної лінгвістики потрапляє і термін «бінарний концепт», який функціонує тут поряд із такими термінами як «антонімічні концепти» (Н.О. Погребна), «опозиційні концепти» (Т.С. Семегин), «концепти-опозиції» (О.Ю. Пономарьова), чи «концепти та анти концепти» (С.Г. Воркачов, Ю.С. Степанов, А.М. Приходько). І хоча всі ці поняття тлумачаться вченими по-різному, всі вони зазвичай слугують для позначення одного і того ж явища.

Зважаючи на те, що бінарність виступає одним із найважливіших принципів категоризації дійсності та способом впорядкування концептів, найбільш виправданим, на нашу думку, є використання терміну «бінарний концепт». Услід за Т.С. Семегин термін «бінарний концепт» визначаємо як ментальне утворення, яке структурує об'єкти навколишнього світу за характером їх різновекторного аксіологічного навантаження, а також протилежності як суттєвої ознаки ментального відображення світу загалом та кожного фрагмента дійсності зокрема [16, с. 12].

Вивчення бінарних концептів, на думку вчених, є одним із провідних методів опису цілісного фрагмента мовної картини світу [7, с.149]. Адже в центрі будь-якої картини світу лежать бінарні опозиції, що носять універсальний характер. Як наприклад: ЖИТТЯ – СМЕРТЬ, ЩАСТЯ – НЕЩАСТЯ, ПРАВИЙ – ЛІВИЙ тощо [14, с. 127].

Структурно бінарний концепт являє собою поєднання двох рівноправних членів, що співіснують у вигляді певної антонімічної пари. Лівий член такої опозиції маркований позитивно, а правий член опозиції характеризується негативно-оцінним маркуванням. Відношення між членами такої опозиції характеризуються наявністю таких ознак як: асиметричність, наявність спільної інтегральної ознаки, приналежність до одного концептуального поля, природна аксіологічність, бінарний тип відношень на понятійному, образному та ціннісному рівнях.

Асиметричність антонімічних відношень між членами бінарної опозиції ґрунтується на протиставленні негативного члена опозиції, який у когнітивних дослідженнях отримав назву антиконцепт, позитивному члену опозиції, при цьому негативний член опозиції вважається більш складним і важливим, особливо, коли це пов'язано з оцінкою [17, с. 36]. Думка про те, що негативно маркований член бінарної опозиції може бути більш складним та багатогранним, міститься у праці О.Е. Гуреєвої. Досліджуючи поняття концепт та антиконцепт на матеріалі спортивної термінології, дослідниця робить висновок про те, що зміст антиконцепту може бути представлено в термінології безліччю найменувань, в той час як концепт може взагалі не об'єктивуватись в термінології, чи бути виражений незначною кількістю термінів [8, с. 46].

Наявність спільних та відмінних когнітивних ознак, поєднаних певною інтегральною ознакою, дозволяє віднести ці концепти до одного концептуального поля. Як свідчать лінгвістичні розвідки, відношення бінарної опозиції концептів завжди пов'язують лексичні одиниці, які не лише різняться між собою, але й містять набір спільних когнітивних ознак, які визначають підґрунтя їх бінарності. Як зазначає С.П. Денисова, в кожній антонімічній парі завжди існує певний набір спільних компонентів значення, один з яких обов'язково знаходить бінарну конкретизацію в значеннях іншого члена даної опозиції [5, с. 33]. Про обов'язкову наявність спільних когнітивних ознак у членів бінарної опозиції наголошують і інші лінгвісти. Зокрема, І.В. Арнольд вважає, що «опозиція можлива лише тоді, коли між її членами виникають не тільки різні, але й схожі ознаки» [1, с. 123]. Таку ж концепцію знаходимо у працях Т.В. Булигіної, яка, спираючись на досягнення у галузі філологічних наук та доповнюючи їх власними спостереженнями, зазначає, що опозиція має місце тоді, коли відношення між двома її членами зумовлені наявністю хоча б однієї спільної інтегральної ознаки [3, с. 87].

Як відомо, онтологічною сутністю бінарних концептів є їх природна аксіологічність, тому ціннісний компонент перебуває в ядрі таких концептів. Ліва частина такої опозиції маркована за оцінною шкалою позитивно (позитивна оцінка +), а права – негативно (негативна оцінка –) [17, с. 65]. Однак, поряд із позитивним аксіологічним навантаженням, лівий член такої опозиції у певних комунікативних ситуаціях може здобувати негативну конотацію, а правий член опозиції, навпаки, здобуває позитивну оцінку. Так, у ході дослідження мовної об'єктивації бінарних концептів SUCCESS та FAILURE у пареміологічному фонді англійської мови було виявлено однакову здатність цих концептів до зміни аксіологічної площини в межах показників добре – погано [19, с. 297].

Окрім перерахованих нами властивостей бінарних концептів, для проведення всебічного аналізу дослідникові слід звернути увагу на те, що бінарний тип відношень таких концептів прослідковуватися на всіх рівнях їх структури. Варто зазначити, що у цьому випадку мова йде про лінгвокультурні концепти, які, як відомо, характеризуються наявністю трьохкомпонентної структури, що вміщує понятійний, образний та ціннісний компоненти. Вдалим прикладом встановлення бінарного типу відношень концептів з урахуванням трьохкомпонентної структури лінгвокультурного концепту є, на нашу думку, праця К.В. Русіної, присвячена дослідженню бінарних концептів GLORY I DISGRACE в американській лінгвокультурі. У зазначеній праці дослідниця встановила, що на понятійному рівні опозиційний тип відношень концептів GLORY I DISGRACE встановлюється завдяки виявленню низки семантичних ознак, які утворюють бінарні опозиції на базі певних протилежних за своєю сутністю понять. На образному рівні опозиційний тип відношень концептів GLORY I DISGRACE виявляється завдяки залученню даних психолінгвістичного експерименту, результати якого дозволили дослідниці встановити набір асоціатів, що формують певний тип опозиційних зв'язків. Ціннісні уявлення про досліджувані концепти формуються на основі виявлення опозиційного набору когнітивних ознак, які визначають норми поведінки англоамериканської спільноти. Наприклад: Glory – 1. Recognition, 2. Achievements;

Disgrace – 1. Public reproach, 2. Unworthy act or person, 3. Desperate condition [15, с. 8].

Окресливши характерні риси бінарних концептів, перейдемо до опису основних напрямків концептуальних досліджень. Як свідчать наукові розвідки, на сучасному етапі наукових досліджень сформувалось вісім основних підходів, за якими здійснюється дослідження концептів, а саме: логічним (М.Ф. Алефіренко, Н.Д. Арутюнова, О.Л. Бессонова), когнітивним (М.М. Болдирєв, С.А. Жаботинська, О.С. Кубрякова, G. Lakoff, M. Johnson), лінгвокультурологічним (А.Д. Бєлова, С.Г. Воркачов, В.І. Карасик, А.М. Приходько), семантико-когнітивним (А.П. Бабушкін, М.М. Болдирєв, О.С. Кубрякова, М.П. Піменова), семантико-психологічним (З.Д. Попова, Й.А. Стернін), психолінгвістичним (О.О. Залевська), когнітивно-дискурсивним (В.Д. Бялик, А.П. Мартинюк, О.І. Морозова, І.С. Шевченко), поетологічним (Л.І. Бєлєхова, О.П. Воробйова, О.М. Кагановська).

Оскільки в нашій праці мова йде саме про бінарні концепти, вважаємо за доцільне зосередити свою увагу на тих підходах, які найчастіше використовують вчені при дослідженні саме цих концептів. Аналіз лінгвістичних праць свідчить про те, що відповідно до власної методологічної орієнтації дослідники зазвичай вдаються до використання таких напрямків дослідження бінарних концептів як: лінгвокультурологічний (як наприклад: концепти GLORY I DISGRACE, GOOD I EVIL, ЖИТТЯ І СМЕРТЬ та ін.); когнітивний/ лінгвокогнітивний (концепти СВІЙ І ЧУЖИЙ, ДОБРО І ЗЛО та ін.), семантико-когнітивний (КОНЦЕПТИ УСПІХ І НЕВДАЧА, ЛЮБОВЬ И НЕНАВИСТЬ, ДРУГ И ВРАГ та ін.); та когнітивно-дискурсивний (концепти ВАЖКИЙ І ЛЕГКИЙ, МУДРОСТЬ И ГЛУПОСТЬ та ін).

Зосередимось більш детально на цих чотирьох підходах до дослідження концептів. Одним із пріоритетних напрямів вивчення бінарних концептів є когнітивний (лінгвокогнітивний) підхід, який використовується у працях багатьох дослідників (серед яких праці О.С. Кубрякової, Ю.М. Караулова, Дж. Лакоффа). Цей підхід передбачає опис опозитивних моделей, виражених вербально. Визначальним для нього є розуміння бінарної опозиції концептів, як категорії мислення. Як зазначає О.П. Дубчак «головним завданням лінгвіста, який обрав цей підхід, є з'ясування того, яким саме чином бінарна опозиція категоризує дійсність, організує картину світу в національній свідомості, як саме опозитивність концептів впливає на моделювання й організацію мовних засобів, спрямованих на їх мовну об'єктивацію» [6, с. 14].

У такому розумінні бінарна опозиція стає основою когнітивних операцій, спрямованих на пізнання світу [9, с. 82]. Структурно така опозиція представлена двома взаємно протиставленими концептами, кожен з яких є ментальним утворенням зі складним змістовим наповненням. Перший елемент такої опозиції сприймається, як більш істотний, а другий є похідним від нього, значення якого зазвичай виявляється через першу немарковану категорію [13, с. 47].

Основні положення лінгвокультурологічного напрямку концептуальних досліджень висвітлено у працях В.І. Карасика, Г.Г. Слишкіна, С.Г. Воркачова. Цей напрямок передбачає комплексне вивчення певної мови, свідомості та культури. Як зазначає С.Г. Воркачов, використання цього підходу до дослідження концептуальної опозиції ґрунтується не лише на описі семантичної структури протиставлених номінацій, але й на вивченні зв'язків конкретної культури [4, с. 63]. Адже, згідно з основним принципом когнітивної науки «культура формує людину, яка зазнає її впливу» [12, с. 32]. Згідно з основними постулатами цього підходу об'єктом аналізу є саме культурний концепт, як ментальне утворення, що характеризується наявністю у його структурі понятійного, образного та ціннісного компонентів [13, с. 51]. При цьому бінарний тип відношень між членами бінарної опозиції концептів спостерігається на кожному із зазначених структурних рівнів концепту.

Представники семантико-когнітивного підходу до вивчення концептів (А.П. Бабушкін, М.М. Болдирєв, О.С. Кубрякова, З.Д. Попова, Й.А. Стернін та ін) вважають, що основним засобом доступу до концепту є мова, а «об'єктом концептуального аналізу відповідно є смисли, які передаються окремими словами, словосполученнями, типовими пропозиціями та їх реалізаціями у вигляді конкретних висловлювань, а також окремими текстами і навіть цілими творами» [2, с. 31]. Пріоритетним для цього підходу є вивчення одиниць лексичної семантики, як засобу доступу до змісту концепту та моделювання концепту від семантики мови до концептосфери.

Усвідомлення того, що сучасна лінгвістика характеризується синтезом когнітивної та комунікативної парадигм знання, сприяє популяризації когнітивно-дискурсивного напрямку дослідження концептів, який передбачає вивчення мовних одиниць у їхній єдності з мовленнєвою діяльністю людини. Теоретико-методологічні засади цього напрямку детально описані у працях О.С. Кубрякової, А.П.Мартинюк, І.С. Шевченко та ін. Визначальним для такого підходу, як зазначає А. П. Мартинюк, є розуміння того, що «обов'язковою передумовою концептуального аналізу є не лише семантичний аналіз імені концепту та інших номінативних одиниць, що його репрезентують, а й верифікація отриманих даних вивченням дискурсивних реалізацій засобів вербалізації концепту з опорою на методики дискурс аналізу…» [9, с. 12]. Використання такого підходу, на нашу думку, є найбільш релевантним для сучасних концептологічних досліджень.

Окреслені особливості найбільш поширених підходів до дослідження бінарних концептів дозволяють зробити висновок про наявність у них спільних та відмінних рис. Спільним для всіх цих підходів є визнання концепту базовою одиницею свідомості, відмінності між ними, перш за все, пов'язані із фокусуванням на певному типі концептів, а також із різним трактуванням відношень між концептом та лексичним значенням.

Висновки. Підсумовуючи результати дослідження, зазначаємо, що бінарний концепт являє собою складне ментальне утворення, що складається з двох рівноправних членів, поєднаних між собою особливим видом бінарних зв'язків, які відображають різновекторність аксіологічного навантаження двох протилежних фрагментів дійсності.

Щодо основних підходів до дослідження бінарних концептів, то найбільш перспективним із точки зору концептуальних досліджень слід вважати саме когнітивно-дискурсивний підхід, який уможливлює дослідження бінарних концептів як процесу конструювання знання в

міжсуб'єктній дискурсивній взаємодії, що втілюється у різноманітних проявах поняттєво-ціннісного й образно-ціннісного змісту.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо в поглибленому аналізі методологічних засад вивчення бінарних концептів із урахуванням типологічної класифікації цих ментальних утворень та визначенням їхньої ролі в дискурсивній практиці.

Література:

1. Арнольд И.В. Семантическая структура слова в англ. языке и методика её исследования / И.В. Арнольд. – Л.: Просвещение, 1966. – 92 с.
2. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии / Н.Н. Болдырев. – Тамбов: Издательство Тамбовского университета, 2000. – 123 с.
3. Булыгина Т.В. Грамматические оппозиции // Исследования по общей теории грамматики / Т.В. Булыгина. – М.: Наука, 1968. – 292 с.
4. Воркачов С.Г. Концепт счастье: понятийный и образный компоненты / С.Г. Воркачев // Известия РАН Сер. лит. яз. – 2001. – Т. 60, № 6. – С. 47 – 58.
5. Денисова С.П. Типологія категорій лексичної семантики / С.П. Денисова. – К.: Вид-во Київського лінгвістичного ун-ту, 1996. – 294 с.
6. Дубчак О.П. Концептуальна опозиція «свій» – «чужий» в українській мовній картині світу: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / О.П. Дубчак. – Київ., 2009. – 22 с.
7. Гоца Н.М. Лексичні засоби вираження позитивної / негативної оцінки суч. жіночого афро-американського роману/ Гоца Н.М. // Нова філологія. – Запорізький національний університет, 2010. – № 37. – С. 148–153.
8. Гуреева Е.И. Спортивная терминология в лингвокогнитивном аспекте: дис. канд. филол. наук / Е.И. Гуреева. – Челябинск, 2007. – 174 с.
9. Кубрякова Е.С. Когнитивно-дискурсивная парадигма в современном языкознании / Е.С. Кубрякова. – Калининград, 2004. – С. 3–17.
10. Малинович Ю.М. Функционально-семантические категории бинарной оппозиции / Ю.М. Малинович // Текстовая реализация функционально-семантических категорий и полей. Ростов н/Д., 2011. – С. 50–69.
11. Мартинюк А.П. Концепт в дискурсивній парадигмі / А.П. Мартинюк // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2006. – № 725. – С. 9–12.
12. Маслова В.А. Преданья старины глубокой в зеркале языка / В.А. Маслова. – Минск, 1997. – 230 с.
13. Приходько А.М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / А.М. Приходько. – Запоріжжя: Прем'єр, 2008. – 332 с.
14. Руднев В. П. Словарь культуры XX века / В.П. Руднев. – М.: Аграф, 1997. – 384 с.
15. Русина Е.В бинарные концепты «GLORY» И «DISGRACE» в американской лингвокультуре: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.04 / Е.В. Русина. – Волгоград, 2008. – 24 с.
16. Семегин Т.С. Динаміка семантичної структури бінарних концептів ПРЕКРАСНИЙ / ПОТВОРНИЙ в англійській та українській мовах: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.17 / Т.С. Семегин. – К., 2011. – 20 с.
17. Цивьян Т.В. Модель мира и ее лингвистические основы / Т.В. Цивьян. – 3-е изд., испр. – М.: КомКнига, 2006. – 280 с.
18. Шевченко И.С. Подходы к анализу концепта в современной когнитивной лингвистике / И.С. Шевченко // Вісник ХНУ. – 2006. – № 725. – С. 192–195.
19. Щербина С.М. Концепти SUCCESS I FAILURE в асоціативно-образній системі англомовних паремійних одиниць / С.М. Щербина // Наукові записки. – Випуск 104 (2). – Серія: Філологічні науки (мовознавство): у 2 ч. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. – С. 294–298.

Щербина С. Н., Гоца Н. М. Онтологическая сущность бинарных концептов и основные подходы к их изучению в современной лингвоконцептологии

Аннотация. Статья посвящена изучению одного из актуальных вопросов современной лингвоконцептологии – онтологической сущности бинарных концептов. Выделяются характерные черты бинарных концептов и описываются основные подходы к их изучению в современной лингвистике. Исследования проводится с учётом диссертационных работ последних годов, которые разрешают проследить методологическую ориентацию концептуальных трудов, объектом которых становятся бинарные концепты.

Ключевые слова: концепт, бинарность, бинарная оппозиция, бинарный концепт

Shcherbyna S. Gotsa N. The ontological essence of binary concepts and main approaches to their study in modern linguoconceptology

Summary. The article is dedicated to study of ontological essence of binary concepts. The author singles out characteristic features of binary concepts and describes main approaches to their study in modern linguistics. The conducted investigation is based on dissertations defended during last years results of which gave author a good possibility to trace methodological orientation of conceptual works dedicated to study of binary concepts.

Key words: concept, binarism, binary opposition, binary concept.